

Гелекчи Сейфеттин - окутуучу, Эл аралык Кыргыз-Түрк институту, ЭИУ

Табышмак элдик оозеки адабиятында

Табышмактын классик адабиятындагы орду жана элдик оозеки адабиятка өтүшү

Табышмак (muamta) классик адабиятында тез-тез колдонулган сөздөргө көз каранды болгон түрлөрдүн бири болгон. Арапча сөздөн келип чыккан табышмак “Усулдарына карата тартипте көрсөтүлгөн жана канча ирет атын далилдеген табышмак, тездикти жана кичтешти шүңдүргөн сөз, формасы... (Девиллоглу, 1998: 658).” деген түшүнүктөргө ээ.

Сөз жана анын формасынан түзүлгөн табышмак, “Белгилеш бир куралга көз каранды болуп, бир адамдын аты чыга тургандай абалда түзүлгөн табышмак (Дилчин, 1999: 489).” түрүндө дагы айтылган.

Негизинен табышмак, өнөр көрсөтүшү максатында символ, калп, шектенеш сыяктуу адабий өнөр менен ортого чыккан түрлөрдүн бири. Адамдын аттарын, негизинен классик акындардын, жазуучулардын өздөрүнүн аттарын сактоо үчүн табышмакты колдонгондорун көрөбүз. “Осмон классикалык адабиятына Парс адабиятынан өткөн табышмак негизинен континент сыяктуу кичинекей поэзия форматында, кээде казал бөлүктөрү менен жазылган (Эне Британика, 1989: С.16, 279).”

Кээде табышмак, бир классик адабиятынын чыгармасы болгон луугаз (табышмактын бир түрү) менен аралаштырган. Луугаз ар кандай бир заттын өзгөчөлүктөрүн, айрыкча Аллахтын сыпатын түшүндүрөт. Табышмак болсо бир атты сактап калуу максаты менен жасалат.

Азыр классикалык адабияттан табышмактарга мисал берсек.

“Наби (نابی)нин өзү тууралуу жазганы

Менде жок сабыр жана тынчтык сенде ишенимден,

Эки жоктон эмне чыгат ойлоңолу бир жолу

Табышмак “сабыр” жана “ишеним” сөздөрүнүн башына фарсчада “жоктук” жана “белгисиздештилик” билдирген *نا* жана *بی* мисалдарынын келиши менен чечилет (Эне Британика, 1989. С. 16, 279).”

Бир классик жазуучусу Тахирдин өзүнүн атына жазылган, төмөндөгү табышмак дагы ошол эле түрдөн.

Дедим атың ким деп кылып туруп

Деди бир чекит менен болот захир (ачык)

захир ظاهر сөзүндөгү *ظ* ‘ظ’ арипинин чекитин алып койсок, *Тахир* ظاهر

аты келип чыгат (Дилчин, 1999). Анткени ‘з’ нын чекитин алып койсок ‘т’ болуп калат.

Анда Захир аты да Тахир болуп калат.

“Бул түрдө чыгарма берген жазуучулар табышмактарын классик китептеринин акырында табышмактардын топтому табышмактар (муаммият) деген темага топтошкон. Биринчи түркчө табышмактын мисалдары XV-кылымдан калган. Алишер Наваи, Фузулий, Наби, Кыналызаде Али мырза, Сүмбүлзаде Вехби мырза, Фитнат айым көп сандаган табышмак жазган классик жазуучулары. Эдирнели Эмри Челеби болсо 600 дөн ашык табышмак жазып бул аймактын атактуу жазуучусу болгон. (Эне Британика, 1989: С. 16, 279).”

XVI-кылымдан баштап классик жана диний абиятынын жанында төкмөлүк адабияты дагы өзүнүн бар экенин сездиришчү баштайт (Адатта бул экөөнүн арасында бир көпчүрөнүн кызматын көрөт).

Бул кылымдан кийин, классик адабияты поэзиядан куралган *divan*, *селис*, *календары*, *семаи*, *шахмат жана везин-и ахар* сыяктуу кээ бир поэзиялар төкмө акындар тарабынан колдонула баштайт.

Төкмө акындардын классик жазуучуларынан канчалык таасирленген болсо, алар дагы ашык адабиятынан ошончолук таасирленген. Бул таасирлер, кээ бир классик жазуучуларынын “*Türki Basit*” (жөнөкөй тил менен жазылган тшркчө ырлар) жана “*Mahallileşme*” (улутчулдук) аракеттерин ортого чыгаруусун көзөмөлдөгөн алган. Ушундайча классик жазуучулары дагы төкмөлүк тшрчндө ырлар жазууну баштаган, классик адабияттарында бул стиль менен жазылган ырларга дагы орун берилген.

Бул таасирленүү убагында, классик адабияты поэзиянын тшрлөрүнүн бири болгон табышмак, төкмө акындардын көшүлчү бурган. Убакыт өтүү менен төкмө акындар, классик жазуучуларынан илгич алып табышмак айтууну баштады. Бирок классик адабияты сыяктуу болгон жок, төкмө акындардын табышмакты тшшчнцгшнө карап, табышмак жабылгана баштаган. Ошондуктан табышмак жабы тшшчнккө ээ болгон. Киришүүнүн негизинде ортого чыккан өзгөрүшлөр табышмак асуу, илгич табышмак (илгич илүү) жана табышмак айтышуу сыяктуу тшрлөргө бөлүнгөн. Азыр аларды жакындан изилдейбиз.

а) Табышмак асуу (*muamma asma*)

Төкмө акындардын чогулушунда табышмакка дагы орун бериле баштаган жана табышмак асуу концепциясы келип чыккан.

Бир шаарга келген жазуучулардын айтышка жөндөмдүүлүгүнөн табышмак асуу адатка айланган. Бул табышмак асуу жана аны тшшчршч шчшчн бир канча салтанат керек эле. Акын табышмагын жана акыбалын көп кичи мурда бир конвертке салып кафечиге берет, ал дагы суурмасына салып коет. Бирок, табышмакты дубалга илип коет. Тшшчршчлө турган тшшч, аскан акын бир лирикалык ырдан кийин табышмакты тапкандар бар же жок экенин ыр менен сурайт, жооп алалбаса өзү кайра ыр менен жообун айтат эле. Эгерде тапкандар болсо, тшшч нускасы менен салыштырып, союнда туура келген жооп кабыл алынат.

Табышмак табуу, айтыштар калктын көшүлчү бурган. Төкмө акындардын чогулушунда бул аракеттер чогулуш жандана баштаган. Өткөн заманда айыл, шаар жана кафелерде асылган табышмактан ал жерге бир төкмө акын келгени белгилүү болот эле. Эгерде табышмакты тапкан адам болбосо, ал өзү ыр менен табышмакты угуучулардын алдында айтат. Бардык чогулган акчаны алат. Азербайжанда табышмак гыфылбенд деп айтылат. Гыфыл, кулуп маанисинде. (Артун, 2001:185).” Айрыкча табышмакка. “байлоо” да деп айтылганын мезгили келгенде эстетип коёлу.

Табышмак илүү же сүйлөө салты оозеки болгон элдик табышмактар менен аралаштырылбашы керек. “Бул ыр тшрчндөгү табышмактар элдик табышмактардан айырмаланат. Табышмактардын бардыгы легенда Ислам тарыхынан, Ислам мифологиясынан эскертүүлөрдү ташыган жана алар табылбаса чечимине мшмкшчшчшч болбогон ырлар. Буларды даярдаган, ыр тшрчнө алып келген бир адам бар. Ырдын союнда бул жазуучунун аты айтылган. Кшшшмдшч жашоосун жана социалдык чөйрө адабиятка өткөн оозеки элдик табышмактарынан ушул жол менен бөлүнөт. (Гузел-Торун, 2003: 179).”

Асылган табышмак; *тосуп алуу* (бет ачар), *эскертиш* бөлүмдөрү бшчкөндөн кийин башкы бөлүмүндө чечилүүгө аракет жасалат.

Бул чөйрөдө Караманлы төкмө акын Кензи менен төкмө акын Шеминин 1823-жылы Сулукахведеги карама - каршы табышмак асуулары (*asuuları*) атактуу. “Бир таьда төкмө акын Шемиге бир досу келип Сулукахвеге бир төкмө акындын келгенин жана чайканага бир табышмак асканын айтып, кагазга жазылган табышмакты төкмө акын Шемиге узатат. Ал мындай:

Ал эмне экен бош бурчтары
Ёзгөчёлщгщ жок уста ёзщ жасайт аны
Чынжыры бар, арканы бар жана курч тарагы
Жай турат бирок жагат канча жанды (Гузел-Торун, 2003:179)

Шеми аны алат да, ошол жерде ёзщ дагы бир табышмак жазып, чайканадагы табышмактын жанына асуусун сурайт. Акын Шеминин табышмагы мындай:

Щч ариптен турат душманы кёп
Досу аз, бирок жары кёп
Ашык болгон тааныт аны
Сейрек кезигет, пикири кёп.

Аты бар тщщпёйт тилде
Чыгармасы туура жолдо
Жери белгисиз, башка жерде
Бир патша бирок кёрщщщщщ кёп.

Сыр ачат, сыр бербейт
Сарайга келет, кирбейт
Шеми айтат, акылы жетпейт.
Тили турбайт, айтканы кёп. (Гузел-Торун, 2003:180)

Соьунда Шеми, акын Кензинин табышмагын табат жана *анкебут* деп жообун “жёргёмщщ” экенин төмөндөгщ ыр менен билдирет:

Чымындай жаман жолго учуп барылбайт
Анкебут сыяктуу тузак курулбайт
Кудайдын берген жери бизге эзелтен
Буйрук бермейинче бул сщйщщ жооп берилбейт. (Гузел-Торун, 2003:180)

Бирок акын Кензи, Шеминин табышмагын таба албайт жана амалсыздыгын мындайча тилдейт.

Щч ариптщщ канчалаган текст издедим.
Суунун толкунунан жерди издедим
Ал щщщ сырдуу бир наам издедим.
Табылбады, ишим артта калды (Гузел-Торун, 2003:180)

Андан соь төкмө акын Шеми сазын колуна алып, табышмактын жообун айтат:

Щч ариптщщ ашык султаныбыз эмеспи
Сщйщщщщ душманы душманыбыз эмеспи
Ал бир падыша табылбайт ар кёьщлдё
Биздин бош бир денебиз эмеспи (Гузел-Торун, 2003:180)

Акын Шеми бул куплеттен башка щч куплет дагы айтат, бирок табышмактын жообу “сщйщщ” экенин биринчи куплетте эле айткан.

Бул тщрдёгщ табышмактар дагы кёп жандуу жана жансыз нерселердин же заттарды табуучу жол. Бул табышмактар бир куплеттен жана андан да кёп куплеттен дагы турат.

Кёбшнчө бир куплеттен тургандар табышмак асууда айтылат. Тёкмө акын Фейманинин төмөндө айткан табышмагы ушул түрдө:

Таъ калыштуу бир зат көрдүм
Колдо тийбейт, башта тиет.
Сенден бир табышмак сурадым
Толо болсо тийбейт, бош болсо тиет. (Артун, 2001:185)

в) Илгич илши (Илгич табышмак)

«Байлоо, табышмак аты менен дагы айтылгандыгы шчшн төкмө акындык салтта орун алган илгич табышмак менен аралаштырылат. Илгич формасындагы табышмактар дагы да көп оозеки табышмак түрүндө келет. Суроолордун жооптору жандуу же жансыз абалда болот (Артун, 2001:198).»

«Илгич төкмө акындардын түшүндүрмөлөрүнө караганда, бир кол арчынын (mendil) ичине коюлган буюм же болбосо кандайдыр бир нерсе болуусу керек. Төкмө акындарга жазылган же оозеки түшүндүрмө айтылбайт. (Артун, 2001:185).»

Илгичти түшүрүшчө же аны табуу ар бир төкмө акындын колунан келбейт. Муну сыйкырдуу (олуя катары) төкмө акындардын табуусуна ишенүүгө болот.

Чылдырлык төкмө акын Шенлик, башында Армян болгонун айткан төкмө акын Изани менен Ардахан шаарында жолугат.

«Изани мурдатан жазып кол арчынын (mendil) ичине койгону жана чайкананын потолугуна илдирген табышмагын табуу шчшн Шенликке шч кшн убакыт берет. Шенлик, андан табышмактын канча арип жана канча чекит бар экенин сурайт. Изани адаштыруу шчшн бир арип көп айтат. Шенлик, сөздөрүн жазууда өзүнө жардам берген молдолор менен шч кшн, шч түн иштейт. Соңунда табышмактын жообун «*кахване очогу*» деп айтат. (Элчин, 1998:250)».

Берилген убакыт бүткөндөн кийин эки акын бири-биринин алдына келет. Бири-бирине суроолор берилип, айтыш айтылып бүткөндөн кийин кезек илгичке келет. Акын Изани, Шенликтин табышмактын тапкан же таппаганын билши шчшн айтыш убагында муну билгиси келет:

Изани: Улуу Осман элибиз атымы угуздум
Ардахан шаарын жагамын отко
Бир бермет түшүрдүм чоң океанда
Издесей табасын бечара Шенлик

Шенлик : Эгер жаратканым бир мүмкүнчүлүк берсе
Нурдуу пирлерим жардамга келсе
Жети кабат жер астында бир чекит болсо
Издеп табамын акын Изани (Элчин, 1998:256)

Бир канча куплет дагы ырдашат жана Изани шылдыгы менен Шенликти кысымдыкка алууга аракет кылып, табышмактын жообун талап кылат:

Изани: Табышмак майданда изде сен изде
Сендей акынды асамын дарга
Ислам эмне, керемети кандай анын
Издесей табасын бечара Шенлик
Шенлик: Жообун айтайын эч болбосо жообун түшүшчө
Сен начарсын акындардын жалкоосу
Армян алкашы, грузин кулу
Кудай буюрса таптым акын Изани (Элчин, 1998:256)

Шенлик жообун тапкандыр.

Изани: Найзалуу кошуунум, алынбайт коргонум.

Сендей акынга бербейм салам
Жыгытам курулушту кыламын талкан
Издесеъ табасын бечара Шенлик

Шенлик: Табышмак табылса коргонуъ алынат

Аскерлериъ, бёлёк-бёлёк бёлщнёт
Мурункусу (каф) فаягы (йа) ى да табылат
Кудай буюрса таптым акын Изани (Элчин, 1998:256)

Ашык Изани табышмактын жообу табылганын тищщнёт.

Изани: Чылдыр аймагында сен билимдин ээси

Акындар устасы, билесин ёзёгщн
Ёй азиз тууганым мен сага конок

Жараткан жар болсун ата Шенликти (Элчин, 1998:256)

Салт боюлнча жешилгендердин колунан сазы (комузу) алынып, экинчи ирет жеьген акындын алдына чыга албайт. Акын Изани Шенликтин усталыгын кабыл алып, «Ата Шенлик» деп, колунан сазын албоосун, чогулган акчадан дагы бир аз берщщсщн каалайт. Акын Шенлик бир сижилеме, *sicilleme* (ичинде оор сёздёр жазылган ырдын бир тщрщ) айткандан кийин Изаниге сазыны жана чогулган акчанын жарымын берет.

Илгич табышмак эмес, бирок гыфылбенд стилинде бир алдамчылык табышмак окуясы дагы азербайжан тёкмё акындарынан бири тёкмё акын Элескердин башына келген. «Айткандарга караганда, Еревандын Карган айылында бир тёкмё акындар чогулушунда сёз «Оорукчан Касымдан» башталат. Анын бир канча кщцтщц табышмактарын азыркы кщнгё чейин тапкан тёкмё акын чыкпаган» деп айтылат.

Ошол айылдан чогулушка катышкан Эбуталиб, сёзгё кошулат; «Табышмак кандай тщрдё болсун тёкмё акын Элескер табат» дейт. мелдештер башталат..... Иран-Тебриздин Тикметаш деген айылында Оорукчан Касымдын (Касым ата); « Бир базарда тёрт Дервишке(дубанага) учурадым» ыры менен башталган гыфылбендин (табышмагын) жазып экёёнщ жасайт. Бирин тёкмё акын Элескерге, экинчисин Мискин Бщрщцгё жёнётёт. Бул ырды атактуу Оорукчан Касымдын ордуна ал кщндёрдё атагы чыкпаган (Оорукчан Хасан) жазгандай кёрсётёт (Онк-Элескерзаде, 1987:292). ”

Тёкмё акын Элескер гыфылбенд (табышмакты) тапкандай аны Оорукчан Касымга (Касым ата) тиешелщц экенин дагы таап алат.

Илгич илщцгё же илгичти тищщрщщгё ар бир тёкмё акындын курбу жетпестигин айтып кеткенбиз. Аны сыйкырдуу тёкмё акындар гана табуусуна ишенщщнщ дагы айтып ёткёнбщз. Ёзгёчё мааниде табышмак илщц, илгич илщц жана табышмак айтуу, ашыктардын уста экенин жана ёнёр кёрсётщщ жёндёмдщщлщщн далилдёё щщщн. Ёзщнё ишенген тёкмё акындар бул жолдо тургандан артка кайтпайт.

с) Табышмак айтышуу

Бул тщрдёгщ табышмак акындардын бири-бирин билим жана усталыгын сыноо тщрщ.

«Байлоо тщрщнё кирген табышмактар эки акындын бири-биринин билимин жана ёнёрлёрщн бар же жок экенин байкоо. (Артун, 2001:198).»

Тёкмё акын Нури Чырагы менен тёкмё акын Мурат Чабаноглунун табышмактары сонун щлгщ болот:

Чырагы: Эгер акын болсоъ сен Чабаноглу

Сураймын сырыъдан кабар бер
Канчалаган баатырлар ёттщ бул дъйнёдён
Каф Тоосун кётёргён эрден кабар бер

Халил Ибрахимди отко жакпады¹
Чабаноглу Кудай кулун эзбеди
Идрис дагы бейишке кирди чыкпады².
Чщнкщ жараткандын атында токтоду (Кафкасялы, 1998:257)

Табышмак айтуу боюнча Д.Анадолу (Карс) жана Азербайжан төкмө акындарынын өнөрпоз болгонун белгилеп кетщщ керек. Гурбани (XVI кылым), Оорукчан Касым (XVIII к.), төкмө акын Элескер (XIX к.), Шенлик (XIX к.), Мудами (XX к.), Караханлы Мурат (XX к.) ушулардан кээ бирөөлөрщ.

Бул мисалдар Ашык адабиятындагы табышмак айтуу салтын XXI кылымдын биринчи жарымына чейин бар экенин билдирет.

Адабияттар

1. *Ана Британика, Табышмак(Миатта)*, 1989, 16.С., Станбул.
2. *Артун Эрман*, 2001, Төкмөлщк Салты жана Төкмөлщк Адабияты, Анкара, Акчаг Басмаканасы.
3. *Девеллиуулу Ферит*, 1998, Османлыжа-Тщркчө Енскплодиялык Сөздщк, Анкара, Айдын Басмаканасы.
4. *Дилчин Жем*, 1999, Мысалдар менен Тщрк Ыр Малыматынын Билгиси, Анкара, ТДК Басмаканасы.
5. *Елчин Щщкриц*, 1998, Калк Адабиятына кирищщ, Анкара, Акчаг Басмаканасы.
6. *Гщзел Абдурахман - Торун Али*, 2003, Тщрк Калк Адабиятынын Кол Китепти, Анкара, Акчаг Басмаканасы.
7. *Кафкасялы Али*, 1998, Төкмө Акын Мурат Чобануулу, Анкара, 72 *Tasarim Dizgi Fotokopi Ofset Bilgisayar Yay.San.Ltd.Şti*.
8. *Онай Акмат Талат*, 1996, Тщрк Калк Ырларынын Шекили жана Тщрщ, Анкара, Акчаг Басмаканасы.
9. ОНК Низаметтин - ЕЛЕСКЕРЗÂДЕ Ислам, 1987, Гөкчели Төкмө Акын Элескер, Анкара, Маданият министрлиги басмаканасы.

¹ Бул өнөрпоз өнөрчүлөрүнүн бири: бул өнөрчүлөр, өнөрчүлөр бул өнөрчүлөрүнүн бири, өнөрчүлөр бул өнөрчүлөрүнүн бири, өнөрчүлөр бул өнөрчүлөрүнүн бири.

² Бул өнөрчүлөрүнүн бири, өнөрчүлөрүнүн бири: өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири. Бул өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири. Бул өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири. Бул өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири. Бул өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири өнөрчүлөрүнүн бири.